

УДК 599.74 (477.5)

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ХИЖИХ ССАВЦІВ ДОНЕЦЬКО-ДОНСЬКИХ І ДОНЕЦЬКО-ПРИАЗОВСЬКИХ СТЕПІВ

М. Колесніков, О. Кондратенко*

Інститут зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України
вул. Богдана Хмельницького, 15, Київ-30, МСП 01601, Україна
*Луганський національний педагогічний університет імені Тараса Шевченка
вул. Оборонна, 2, 91011, Луганськ, Україна

Виконано історичний аналіз теріологічних досліджень і поступовості накопичення наукових знань про хижих ссавців двох родин – *Canidae* та *Mustelidae*, що мешкають у регіоні Донецько-Донських та Донецько-Приазовських степів. Весь період дослідження хижих ссавців регіону умовно можна розділити на чотири різні за тривалістю та рівнем досліджень етапи. До першого описового етапу зачислено період з початку XVII – до першої половини XIX ст., до другого – загальнофауністичного – належать дослідження другої половини XIX та початку XX ст., до третього – популяційного – дослідження 40–80-х років XX ст., а до четвертого етапу – сучасні дослідження кінця XX – початку XXI ст.

Ключові слова: хижі ссавці, Донецько-Донські та Донецько-Приазовські степи.

Хижі ссавці є вершиною екологічних пірамід різноманітних типів біоценозів, і водночас, це найвразливіші види тварин. Багато хто з них є представниками зникаючого степового теріофауністичного ядра [10]. Деякі види (*Mustela erminea*, *M. eversmanni*, *M. lutreola*, *Vormela peregusna*, *Lutra lutra* та *Meles meles*) є вкрай рідкісними та занесені до Червоної книги України (1994), Європейського червоного списку і Червоної книги МСОП [32]. Практично всі хижі ссавці України пеербувають під охороною ратифікованої Україною Бернської конвенції (1979) [28].

Регіон Донецько-Донських і Донецько-Приазовських степів охоплює територію Луганської і Донецької областей України. З фізико-географічного погляду його можна розділити на декілька районів, а саме: південні відроги Середньоруської височини, долина середньої течії Сіверського Дінця, Донецький кряж, Приазовські височина та низовина. Регіон займає площу понад 50 тис. км².

Весь період вивчення хижих ссавців цього регіону можна умовно розділити на чотири різні за тривалістю та рівнем розвитку етапи. Перший етап припав на період з початку XVII – до першої половини XIX ст., другий – друга половина XIX і початок XX ст., третій – 40–80-ті роки XX ст., четвертий – кінець XX – початок XXI ст.

Дослідження XVII – першої половини XIX ст. Перші відомості про хижих ссавців досліджуваного регіону навів Жан де Люк. Він описав кілька видів тварин, у тому числі й хижих, які були на початку XVII ст. на степових рівнинах між Дніпром і Доном. Відомості про промисел хутрового звіра (лисиця *Vulpes vulpes*) є в скарзі 1687 р. донського отамана Фрола Мінаєва на царського воєводу. У джерелах XVIII та першої половини XIX ст. значну увагу приділяли поширенню хижих звірів.

На території Подоння в XVIII ст. ще траплявся ведмідь, і на нього полювали. На початку XIX ст. ведмеді зникли зовсім із земель донських козаків. Вид *Canis lupus* описано як такий, що завдавав значної шкоди поселенцям. У статистичному описі землі

донських козаків, складеному 1822–1832 і 1863 рр. М. Красновим, є дані про мешкання лисиці-кор-сака (*Vulpes corsac*) на землях Війська Донського та наведено короткий опис його зовнішнього вигляду. У 1886 р. Є. Котельников описав появу *V. peregusna* на початку XIX ст. у степовому Подонні, на південних хуторах. Інформація про *M. evermannii* та *M. putorius* в архівних джерелах XVIII – першої половини XIX ст. є під однією назвою "тхори". Тхори і горностай (*M. erminea*) були поширені в степовій зоні. Норка (*M. lutreola*) траплялася всюди на теренах регіону, однак чисельність її була незначною [12].

Друга половина XIX – початку XX ст. головні публікації цього періоду про хижих ссавців регіону Донецько-Донських і Донецько-Приазовських степів стосуються головно загальнофауністичних проблем. О. Черная [35], М. Сомова [22], О. Силантьєва [19], В. Аверіна [3], у яких зібрані первинні узагальнені зведення стосовно теріофауни регіону з урахуванням даних щодо 10–12 видів хижих ссавців.

У цей період Д. Багалеї, спираючись на архівні джерела, описав поширення *M. meles* на землях Слобідської України, до складу якої належала частина території Донецько-Донських і Донецьких степів. Тоді ж вийшла низка праць В. Аверіна, М. Шарлеманя, Б. Виноградова, З. Голов'янка, М. Дюкова, О. Матюшенко та інших, що присвячені біології, систематиці, чисельності і розподілу видів хижих ссавців на території регіону, наприклад, публікації О. Матюшенко про вовків і боротьбу з ними на Харківщині, В. Аверіна про знахідки тхора-перегузні та зведення про цей вид у межах України, О. Мигуліна про норку на території Харківської губернії, тощо (цит. за [18]).

Дані, наведені в цих публікаціях, стали основою наступних досліджень теріофауни регіону та України в цілому. Цей період завершила монографія О. Мигуліна "Звірі УРСР" [18], у якій підведено підсумки теріологічних досліджень України другої половини XIX – початку XX ст., та викладено всі відомі на той час дані про стан теріофауни України. Зазначена монографія і сьогодні є однією з найбільше цитованих у різноманітних зведеннях та оглядах фауни ссавців регіону й України загалом.

Дослідження 40–80-х років XX ст. У цей період опубліковано значну кількість праць, присвячених вивченню хижих ссавців, у тому числі багато уваги приділено питанням екології цих видів. Зокрема, В. Абеленцев у працях [1, 2] навів дані щодо поширення та харчування борсука й кам'яної куни, а також зведені таблиці стосовно особливостей їхнього харчування, будівлі нир, добових і річних життєвих циклів тощо [2].

Тоді ж опубліковано багато праць, присвячених опису теріофауни, у яких можна знайти дані й стосовно хижих ссавців. Наприклад, С. Кіріков [11] зробив ретроспективний аналіз тваринного світу степової зони. М. Щербак у праці "Зоогеографическое деление Украинской ССР" [36] описав два рідкісні види хижаків (*V. peregusna*, *V. corsac*) для східної степової або приазовської ділянки Азово-Чорноморського району, причорноморської зони, Середземно-Центральноазійської аридної підобласті, що відповідає регіону наших досліджень.

Деякі дані про поширення, харчування, розмноження та господарське значення трьох видів родини *Canidae* та десяти видів родини *Mustelidae*, що мешкають на теренах як України, так і регіону Донецько-Донських і Донецько-Приазовських степів, навів І. Сокур у монографії "Ссавці фауни України та їх господарське значення" [23]. Детальніші дані щодо історичної зміни ареалів деяких видів хижих ссавців містяться в іншій його праці – "Історичні зміни та використання фауни ссавців України" [24].

В. Сулик у публікації “Куньи Луганского заповедника и его окрестностей” [30] навів дані стосовно чисельності та поширення десяти видів ссавців родини *Mustelidae* на території Луганського природного заповідника НАН України. У цей же період зоологи Луганського педагогічного університету С. Панченко і М. Самчук видали методичний посібник для студентів “Список позвоночных Ворошиловградской области” [26], у якому зібрали дані стосовно розподілу за головними типами біотопів 63 видів ссавців, що трапляються на теренах Луганської області, у тому числі й 14 видів, які належать до хижих.

У збірнику науково-популярних нарисів “Сторінками Червоної книги” [29], складеному колективом авторів (М. Рева, Л. Тараненко, Г. Молодан та ін.), містяться дані стосовно поширення і стану популяцій ряду червонокнижних видів хижих ссавців на території Донбасу. У 1986 р. вийшла стаття А. Волоха та І. Ракитянського “Современная граница ареала *Vormela peregusna* на юго-западе СССР” [7]. До районів можливих траплянь цього виду тхорів вони зачислили Луганську і Донецьку області. Західну межу ареалу автори провели від м. Одеси через м. Богодухів (північ Харківської обл.) і далі на схід, а південну – по узбережжю Чорного й Азовського морів. Про місця трапляння перегузні також згадує І. Сосновський у праці “Редкие и исчезающие животные” [25].

Сучасні дослідження. На теперішньому етапі досліджень головну увагу приділяють вивченню сучасного стану популяцій рідкісних видів і видів, що перебувають під суворю охороною, а також деяким даним стосовно поширення хижих ссавців у заповідниках. Наприклад, у праці О. Скокова “Позвоночные животные Луганского заповедника” [21] наведено дані про чотири види родини *Canidae* і десять видів родини *Mustelidae* на території трьох відділень заповідника. Пізніше В. Сиренко та В. Мартинов в анотованому списку фауни наземних хребетних Українського степного природного заповідника [20] подали інформацію щодо мешкання 11 видів хижих ссавців на території різних ділянок заповідника. Зокрема, вони згадали три види родини собачих і вісім – родини куніцевих. Також вони навели деякі дані стосовно чисельності цих видів тварин.

У невеликому повідомленні Є. Боровика [4] є дані про чисельність рідкісних видів ссавців у заповіднику “Стрільцівський степ”, у тому числі й стосовно таких видів, як *V. corsac*, *V. peregusna*, *M. lutreola*, *M. erminea*. Пізніше у статті “Териологические исследования в заповеднике «Стрельцовская степь»” [15] О. Кондратенко та Є. Боровик навели інформацію щодо мешкання 13 видів хижих ссавців на території зазначеного заповідного об’єкта і характеризували сучасний стан популяцій червонокнижних видів.

Стаття О. Кондратенко «Териологические исследования в заповеднике “Провальская степь”» [16] містить інформацію стосовно 11 представників ряду хижих ссавців, що трапляються в цьому заповіднику, а також опис стану популяцій червонокнижних видів, таких як *M. meles*, *M. erminea*, *M. evermannii*, *V. peregusna* та регіонально рідкісного виду *V. corsac*.

В анотованому списку ссавців заповідника “Крейдова флора” [17] С. Лиманский і О. Кондратенко зазначили мешкання дев’яти видів хижих ссавців, з них три види родини *Canidae* і шість видів родини *Mustelidae*. Водночас, В. Тимошенко [31] навів дані стосовно характеру використання території заповідника “Хомутовський степ” хижими ссавцями, зазначив реєстрації окремих видів та трапляння на заповідній території здичавілих собак і свійських котів.

У методичному посібнику для студентів природничо-географічного факультету Луганського університету “Список хребетных Луганской области” [27] В. Денщик і

В. Сулик зібрали дані стосовно біотопної належності 15 видів хижих ссавців на території Луганської області, у тому числі чотирьох видів родини *Canidae* і 11 видів родини *Mustelidae*. А в розділі “Тваринний світ” монографії “Природа Луганской области” В. Жадан [33] зачислив до звичайних видів Луганської області *V. vulpes*, *M. nivalis*, *C. lupus*, до рідкісних видів відкритих степових просторів – *M. evermannii*, *V. peregusna*, *M. foina*, а для лісів – *M. erminea*, *M. martes*, *M. meles* та *M. putorius*.

Нові дані стосовно знахідки перегузні в регіоні є в короткому повідомленні О. Кондратенко і Б. Мельниченко – “Нові данні до поширення деяких рідкісних видів ссавців у Донецько-Приазовських степах”. Автори вважають, що цей вид схильний до синантропізму, тому що всі знахідки тварин пов’язані з населеними пунктами [14]. Водночас В. Токарський у повідомленні “Степной хорь в степном биоценозе Восточной Украины” [32] схарактеризував роль цього виду тхорів у степових біоценозах регіону та його значення як регулятора чисельності степового бабака.

У статті “Состояние популяции волка в восточных регионах Украины” [5] Є. Боровик оприлюднив дані стосовно розмірів ділянок, що займають сім’ї вовків, і дані стосовно харчування вовка, описавши випадки поїдання їжі рослинного походження та роль дрібних ссавців у його зимовому раціоні. Також він навів чисельність вовка в 2001 р. для 10 із 18 районів Луганщини. В іншій його праці “Корсак *Vulpes corsac* на территории Украины” [6] наведено інформацію щодо знахідок, біології та стану популяції цього виду в Луганській області.

У нашому короткому повідомленні [13] є дані стосовно знахідки поселення борсука в межах міста Луганська. В статті “Появление шакала в Украине и его современное распространение” А. Волох подав інформацію стосовно шакала (*Canis aureus*) в межах України, згадуючи й відстріл двох особин в Артємівському районі Донецької області [8].

Крім зазначених, є спеціальна праця про “бернські” види ссавців України, у якій наведено дані щодо стану популяцій і поширення “бернських” видів хижих ссавців на Україні та в досліджуваному регіоні [28].

На підставі зазначеного вище зазначимо, що на території регіону Донецько-Донських і Донецько-Приазовських степів трапляються представники п’яти видів хижих ссавців родини *Canidae* (*C. lupus*, *C. aureus*, *V. vulpes*, *V. corsac*, *N. procyonoides*) та 11 видів родини куницеих *Mustelidae* (*M. foina*, *M. martes*, *M. nivalis*, *M. erminea*, *M. lutreola*, *M. vison*, *M. evermannii*, *M. putorius*, *V. peregusna*, *M. meles*, *L. lutra*).

Практично нема спеціальних публікацій про такі види, як звичайна лисиця, єнотовий собака, лисиця, американська норка, лісовий тхір, видра тощо. Недостатньо вивчені екологія, етологія та сучасний стан популяцій хижих ссавців, їхнє значення в теріокомплексах і біоценозах регіону, а також значення як у перенесенні так і зберіганні сказу та інших, особливо небезпечних, інфекцій. Водночас, найбільше вивченими є питання розподілу видів по території регіону, особливо на територіях природно-заповідного фонду.

Отже, зведення авторів XVII – першої половини XIX ст. становлять переважно історичний інтерес і є загальними описами. Повніші зведення щодо хижих ссавців містяться у працях другої половини XIX – початку XX ст. і присвячені біології, систематиці й поширенню ссавців по території регіону. У період 40–80-х років XX ст. найбільшу увагу приділяли екології цих тварин, а сучасні дослідження кінця XX – початку XXI ст. охоплюють різні напрямки дослідження.

Автори щиро вдячні І. В. Загороднюку (Ужгородський національний університет) за головну ідею статті, а також за її підготовку до друку.

1. *Абеленцев В. І.* До екології кам'яної куниці на Україні // Наземні хребетні України. К., 1965. С. 35–44.
2. *Абеленцев В. І.* До екології та господарського значення борсука на Україні // Екологія та історія хребетних фауни України. К., 1966. С. 73–89.
3. *Аверин В. Г.* Животный мир Харьковской губернии // Природа и население Слободской Украины: Харьковска губерня. Харьков, 1918. С. 155–212. (Пособие по родооведению).
4. *Боровик Е. Н.* Численность редких и охраняемых видов млекопитающих в заповедном массиве «Стрельцовская степь» // Вестн. зоологии. 1999. Т. 33. № 4–5. С. 80.
5. *Боровик Е. Н.* Состояние популяции волка (*Canis lupus*) в восточных регионах Украины // Вісн. Луган. пед. ун-ту. 2002. № 1 (45). С. 150–153.
6. *Боровик Е. Н.* Корсак *Vulpes corsac* (*Carnivora, Canidae*) на території України // Вестн. зоологии. 2002. Т. 36 (2). С. 95–96.
7. *Волох А. М., Ракитянский И. Г.* Современная граница ареала перевязки на юго-западе СССР // Четвертый съезд всесоюзного териологического общества. М., 1986. Т. 3. С. 89–90.
8. *Волох А. М.* Появление шакала в Украине и его современное распространение // Охотник. 2003. № 8 (3). С. 14–15.
9. *Гепнер В. Г., Морозова-Турова Л. Г., Цалкин В. И.* Вредные и полезные звери районов полезащитных насаждений. М., 1950. С. 110–166.
10. *Загороднюк І. В.* Степове фауністичне ядро Східної Європи: його структура та перспективи збереження // Доп. НАН України. 1999. № 5. С. 203–210.
11. *Кириков С. В.* Промысловые животные, природная среда и человек. М.: Наука, 1966. С. 91–107.
12. *Кириков С. В.* Человек и природа степной зоны. М.: Наука, 1983. 128 с.
13. *Колесников М. О.* Барсук (*Meles meles*) в антропогенном ландшафте города Луганска (Восточная Украина) // Вестн. зоологии. 2003. Т. 37. № 3. С. 22.
14. *Кондратенко О., Мельниченко Б.* Нові данні до поширення деяких рідкісних видів ссавців (Mammalia) у Донецько-Приазовських степах (Східна Україна) // Вестн. зоологии. 2000. Т. 34. № 6. С. 26.
15. *Кондратенко А. В., Боровик Е. Н.* Териологические исследования в заповеднике «Стрельцовская степь» // Вісн. Луган. пед. ун-ту. 2001. № 11 (43). С. 55–62.
16. *Кондратенко А. В.* Териологические исследования в заповеднике «Провальская степь» // Вісн. Луган. пед. ун-ту. 2002. № 1 (45). С. 19–24.
17. *Лиманский С. В., Кондратенко А. В.* Современное состояние териофауны заповедника «Меловая флора» // Вісн. Луган. пед. ун-ту. 2002. № 1 (45). С. 25–28.
18. *Мигулін О. О.* Звірі УРСР. К.: Вид-во АН УРСР, 1938. 426 с.
19. *Силантьев А. А.* Зоологические исследования и наблюдения 1894–96 годов // Тр. экспедиции снаряж. Лесным департаментом под руководством проф. Докучаева. Науч. отд. СПб.: Изд-во Лесного Департ., 1896. Т. 4. Вып. 2. 180 с.
20. *Сиренко В. А., Мартынов В. В.* Фауна наземных позвоночных Украинского степного природного заповедника (пресмыкающиеся, птицы, млекопитающие) //

- Тр. филиала УСПЗ «Каменные Могилы». Юбил. сб. 1997 г. Киев: Фитосоцицентр, 1998. Вып. 1. С. 63–82.
21. *Скоков А. П.* Млекопитающие / Скоков А. П., Кочегура В. Л., Тимошенко В. А. Позвоночные животные Луганского заповедника. М., 1992. С. 18–43. (Серия Флора и фауна заповедников СССР).
 22. *Сомов Н. Н.* Орнитологическая фауна Харьковской губернии. Харьков: Типогр. Адольфа Дарре, 1897. С. 145–154.
 23. *Сокур І. Т.* Ссавці фауни України та їх господарське значення. К/: Держучпедвидав, 1960. С. 61–79.
 24. *Сокур І. Т.* Историчні зміни та використання фауни ссавців України. К.: Вид-во АН УРСР, 1961. С. 39–45.
 25. *Сосновский И. П.* Редкие и исчезающие животные (по страницам красной книги). М., 1987. С. 81–84.
 26. Список позвоночных Ворошиловградской области / Сост. С. Г. Панченко и Н. Д. Самчук. Ворошиловград, 1973. 40 с.
 27. Список хребетних Луганської області: Довідник-посібник до навч. курсу із зоології хребетних для студентів природничо-геогр. ф-ту / Укладачі В. А. Денщик, В. Г. Сулик. Луганськ, 2000. 50 с.
 28. Ссавці України під охороною Бернської конвенції / За ред. І. В. Загороднюка. К., 1999. 222 с. (Праці теріол. школи. Вип. 2).
 29. Страницами Красной книги. Науч.-попул. очерки / Колл. авт.: М. Л. Рева, Л. И. Тараненко, Г. Н. Молодан и др.: 2-е изд., перераб. и доп. Донецк: Донбасс, 1989. 111 с.
 30. *Сулик В. Г.* Куньи Луганского заповедника и его окрестностей // Экол. основы охраны и рационального использования хищных млекопитающих. М.: Наука, 1979. С. 343–344.
 31. *Тимошенко В. А.* Хищные млекопитающие заповедника «Хомутовская степь» // Вісн. Луган. пед. ун-ту. 2002. № 1 (45). С. 192–194.
 32. *Токарский В. А.* Степной хорек (*Mustela eversmanni*) в степном биоценозе Восточной Украины // Вестн. зоологии. 2001. Т. 35. № 3. С. 78.
 33. *Жадан В. И.* Животный мир / Фисуненко О. П., Жадан В. И. Природа Луганской области. Луганск, 1994. С. 135–144.
 34. Червона книга України. Тваринний Світ / За ред. М. М. Щербака. К.: Укр. енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1994. 464 с.
 35. *Чернай А. В.* Фауна Харьковской губернии и прилежащих к ней местъ (составленная преимущественно по наблюдениям сделанным во время учебной экспедиции, совершенной в 1848–49 гг.). Вып. 2. Фауна млекопитающих и птицъ. Харьковъ: Типография ун-та, 1853. 44 с.
 36. *Щербак Н. Н.* Зоогеографическое деление Украинской ССР // Вестн. зоологии, 1988. № 3. С. 22–31.

**HISTORY OF INVESTIGATION OF CARNIVORES
IN THE DONETSK-DON AND DONETSK-AZOV STEPPES**

M. Kolesnikov, O. Kondratenko*

Schmalhausen Institute of Zoology

Bohdan Khmelnitsky str., 15, MSP, 01601, Ukraine

** Luhansk national pedagogical University named after Taras Shevchenko
Oboronna str., 2, Lugansk, 91011, Ukraine*

In this article the historical analysis of theriological researches and consistent accumulation of scientific knowledge about predatory mammals belonging to the family Canidae and Mustelidae and inhabited in the region of Donetsk-Don and Donetsk-Azov steppes and factors influencing on it are discussed. The whole period of the investigation of carnivorous mammals of the region can be conditionally divided into four different in the duration and the level of the investigation stages. The beginning of the XVII and the first half of the XIX century refers to the first describing stage; the second faunistic stage includes researches of the second half of the XIX and the beginning of the XX century; the third populations stage includes researches of the 40s–80s years of the XX century and the fourth stage includes present researches of the end of the XX and the beginning of the XXI century.

Key words: carnivores, Donetsk-Don and Donetsk-Azov steppes.

Стаття надійшла до редколегії 23.08.2004

Прийнята до друку 08.09.2004